

Позов у цивільному процесі: поняття та структурні елементи

О.А. Рассомахіна

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права і процесу, Юридичний інститут Національного авіаційного університету

О.А. Веденьєва

студентка, магістрант, Юридичний інститут Національного авіаційного університету

У статті розглянуто наукові підходи до визначення поняття «позов». Досліджено елементи позову в контексті права на судовий захист та позовного провадження.

В статье рассмотрены научные подходы к определению понятия «иск». Исследованы элементы иска в контексте права на судебную защиту и искового производства.

The article gives consideration to scientific approaches to the definition of «an action». Also, authors investigate elements of the action within the context of the right to judicial protection and action proceedings.

Ключові слова: позов, елементи позову, позовне провадження, цивільне судочинство, судовий захист.

Постановка проблеми

Сучасний політичний і соціально-економічний розвиток України визначається вдосконаленням законодавства, яким закріплено правове становище громадян, організацій та їх об'єднань і встановленням гарантій реалізації та захисту їхніх прав, свобод і обов'язків, визначених Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами, з урахуванням міжнародно-правових вимог.

Однією з фундаментальних категорій цивільного судочинства є позов як основна, узагальнююча конструкція процедури позовного провадження. Поняття «позов» нерозривно пов'язане з поняттям «позовне провадження», в порядку якого здійснюється захист порушеного чи оскарженого права.

Позовна форма захисту є найбільш придатною для розгляду та вирішення спорів про право і конструктивно характеризує саме цивільне судочинство. Цінність позовної форми захисту виявляється також у її універсалізмі. Позовна форма захисту використовується як інструмент захисту в різних галузях матеріального та процесуального права і тим самим набуває узагальнюючого значення для формування

галузей процесуального права та водночас уособлює універсальні конструкції в різних видах судочинства.

Дослідження проблематики, пов'язаної з поняттям «позов», його елементів і безпосередньо позовним провадженням, має теоретичне та практичне значення, оскільки належне використання позову як процесуального засобу порушення судової діяльності забезпечує виконання завдань цивільного судочинства, передбачених ст. 1 ЦПК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Поняття «позов» традиційно є одним із найбільш дискусійних у юридичній науці. Необхідність вироблення єдиного й універсального поняття «позов» зумовлена єдністю кінцевої мети, що переслідують особи, які звертаються до суду з вимогою про захист, а також єдністю підстави такої вимоги. Це обумовлено тим, що будь-яке юридичне поняття виступає інструментом пізнання правової дійсності, якщо воно має адекватний відображеній дійсності характер та є абстрактним аналогом реальних правових явищ.

Великий внесок у розвиток теорії позову зробили такі науковці, як М.А. Гурвич

[1], а також А.А. Добровольський і С.А. Іванова [2]. У сучасних наукових дослідженнях ця наукова проблематика широко висвітлена, зокрема, у працях Г.Л. Осокіної [3] і В.В. Комарова [4]. Окремі аспекти позовної форми захисту прав також досліджено в роботах С.В. Васильєва [5], М.А. Вікут [6], С.Я. Фурси [7], М.Й. Штефана [8], В.В. Яркова [9] та інших.

Основну увагу вчених було зосереджено на визначенні поняття та змісту позову. Ця обставина пояснюється тим, що чинне законодавство не містить тлумачення поняття «позов», хоча досить широко використовує цю термінологію.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У цій статті автори здійснили спробу узагальнити та систематизувати наукові погляди та підходи щодо розуміння позову та його структурних елементів, які були обґрунтовані провідними вченими в галузі цивільного процесуального права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження правової природи позову, визначення його елементів, а також узагальнення наукових підходів до розуміння зазначених понять у контексті позовного провадження.

Виклад основного матеріалу дослідження

Судова форма захисту прав, свобод і законних інтересів, а разом з тим і позовне провадження є пріоритетною формою захисту, оскільки забезпечується низкою гарантій. Зокрема, Загальна декларація прав людини проголошує, що «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» [10, ст. 8]. Розвиваючи цей тезис, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права більш детально визначають принцип реалізації права кожного на справедливий судовий розгляд [11, ст. 6; 12, п. «а» ст. 2]. Норми

Конституції України також відображають загальні принципи міжнародного права, закріплюючи положення про те, що кожен громадянин має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати в судовому порядку свої права та свободи від порушень і протиправних посягань [13, ст. 55].

Кожна особа має право реалізувати своє право на судовий захист, про яке йдеться у вищезгаданих актах, шляхом пред'явлення позову. У свою чергу, пред'явлення позову за своєю правовою природою є одностороннім процесуальним правочином (дією), який вчиняється уповноваженою особою з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів, а в окремих випадках – прав, свобод чи інтересів інших осіб [14, с. 185].

Таким чином, позов виступає визначальною категорією позовного провадження та одним із центральних інститутів цивільного судочинства. За загальним правилом, процесуальним засобом порушення судової діяльності із захисту прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, державних та суспільних інтересів у позовному провадженні є позов, у якому заінтересована особа (позивач) викладає свої вимоги до відповідача. Звертаючись до суду з позовом, позивач просить ухвалити рішення, з метою здійснення захисту цивільних прав та інтересів способами, передбаченими законом.

У науці цивільно-процесуального права існують різні підходи до визначення поняття «позов». Зазвичай, позов детермінується як звернення заінтересованої або іншої уповноваженої на те особи до суду щодо розгляду цивільного спору і захисту прав, свобод чи інтересів. Ця точка зору переважала в наукових колах тривалий час, зокрема, М.А. Гурвич зазначав, що позовом у цивільному процесуальному праві називається звернення до суду першої інстанції з вимогою про захист спірного суб'єктивного права чи охорнюваного законом інтересу [4, с. 209]. На думку Р.Є. Гукасяна, позов – це звернення до суду юридично заінтересованої особи

за захистом оскарженого суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу [4, с. 209].

Проте, визначення позову, подане вищезазначеними вченими, не повною мірою відображає його правову природу. Як засіб порушення процесуальної діяльності позов за своєю юридичною природою тісно пов'язаний із суб'єктивним матеріальним правом, на захист якого він пред'являється. Це зумовлено тим, що без наявності спірної матеріально-правової вимоги позивача до відповідача відсутній сам позов.

У свою чергу, матеріально-правова вимога позивача до відповідача стає позовом у тому випадку, якщо вона звернена у відповідний суд, де підлягає розгляду в порядку позовного провадження з дотриманням певних процесуальних гарантій. Тому розуміння позову як матеріально-правової вимоги позивача до відповідача суперечить правовій природі інституту позовної давності. Цивільно-правові норми, що регулюють цей інститут, свідчать про те, що визначення позову через матеріально-правову вимогу позивача до відповідача не має практичного значення, оскільки позов є вимогою позивача до суду, а не до відповідача [3, с. 19].

Тобто, як стверджує М.Й. Штефан, суть позову може бути визначена правильно лише з урахуванням його матеріально-правової та процесуально-правової складових, що співвідносяться між собою як названі галузі права, нормами яких ці складові позову врегульовані [8, с. 144]. Так, С.В. Васильєв зазначає, що позовом є вимога заінтересованої особи, що впливає зі спірних матеріальних правовідносин, про захист свого або чужого права або законного інтересу, що підлягає розгляду та вирішенню у встановленому законом порядку [5, с. 196].

Наявність єдності матеріальної та процесуальної сторони позову має значення і для судової практики, оскільки відповідно до ЦПК України суд розглядає справу не інакше, як за заявою та в межах заявлених позовних вимог [15, ст. 11]. Отже, позов – це вимога позивача до відповідача, зверне-

на через суд, про захист прав, свобод чи інтересів, яка здійснюється в певній, визначеній законом, процесуальній формі [4, с. 210].

Визначення позову як універсального засобу захисту порушеного права або законного інтересу дає можливість виокремити основні ознаки як позовної форми процесу, так і самого позову. До таких конституюючих ознак варто віднести:

- наявність матеріально-правової вимоги, що впливає з порушеного або оскаржуваного права;
- розгляд і вирішення цієї вимоги у встановленому процесуальному порядку;
- наявність спору про право або законний інтерес;
- наявність двох наділених рівними процесуальними правами сторін із протилежними матеріально-правовими вимогами [5, с. 196].

Таким чином, поняття «позов» нерозривно пов'язане з поняттям «позовне судочинство», у порядку якого здійснюється захист порушеного або оскаржуваного права. Проте регулювання позовної форми захисту прав і законних інтересів побудоване таким чином, що для впровадження позовного механізму в дію та ефективного його використання недостатньо знань лише щодо зовнішніх ознак позову, необхідні ще й глибокі знання стосовно його внутрішньої структури.

Щоб позов міг виконувати роль засобу порушення судової діяльності, він повинен містити в собі певні складові частини – елементи позову, що визначають зміст судової діяльності та індивідуалізують позов. Елементи позову мають важливе значення для організації захисту відповідача проти позову, для вирішення про прийняття позову до судового провадження, а також для визначення суті вимог позивача.

Питання щодо елементів позову є одним із найбільш спірних у науці цивільного процесуального права. На думку авторів, варто виокремлювати трьохчленну структуру позову, до якої входять предмет, підстави та зміст позову. Зазначеної точки зору дотримуються також такі науковці, як

В.В. Комаров [4], С.В. Васильєв [5], Є.О. Харитонов [14] та інші.

Проте це твердження неоднозначно трактується окремими дослідниками, деякі з них, зокрема Г.Л. Осокіна, виокремлюють двочленну структуру позову, відносячи до неї лише предмет і підставу [3, с. 110]. Так, на думку цього вченого, побудова трьохчленної структури позову не відповідає філософському трактуванню категорії «зміст», оскільки зміст прийнято розглядати як сукупність частин (елементів) певного об'єкта, а сам зміст не може бути одночасно й елементом. Аналогічну позицію займає й В.К. Пучинський, який пропонує поряд із предметом і підставами позову виокремлювати спосіб судового захисту, стверджуючи, що для обґрунтування третього елемента позову термін «зміст позову» є невдалим, оскільки «затушовує смисл поняття» [3, с. 110].

Предметом позову є матеріально-правова вимога позивача до відповідача, відносно якої суд повинен ухвалити рішення. Така вимога повинна мати правовий характер і бути врегульованою нормами матеріального права. Вимога позивача до відповідача обов'язково визначається в позовній заяві, яка є процесуально-документальним вираженням позову [15, ст. 119].

Окремі вчені, зокрема, К.С. Юдельсон, вважають, що предметом позову в окремих випадках є спірні правовідносини та матеріально-правові вимоги позивача до відповідача (у позовах про присудження), а в інших випадках – тільки спірні правовідносини (у позовах про визнання) [4, с. 211]. Проте, на думку Н.О. Чечиної, під предметом позову завжди слід розуміти сукупність спірних правовідносин [4, с. 211].

На нашу думку, під предметом позову слід розуміти матеріально-правову вимогу, заявлену позивачем у суд до відповідача щодо усунення допущеного відповідачем порушення суб'єктивного права позивача. Звідси випливає, що поняття «позов» повинно включати одночасно й матеріально-правову вимогу як його зміст,

і процесуальну форму її вираження, у їх нерозривній єдності.

Повнота позову залежить від викладення обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги, зазначення норми права та юридичних фактів, із наявністю або відсутністю яких закон пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин. Підстава позову – це частина позову, що відображає обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги та докази, що підтверджують кожну обставину, а також наявність підстав для звільнення від доказування [15, ч. 2 ст. 119].

Підстави позову не слід ототожнювати з нормами права, на які посилається відповідач. Варто підкреслити, що процесуальне законодавство не вимагає від позивача обґрунтування своїх вимог відповідними нормами права. Це твердження узгоджується з практикою Верховного Суду України, згідно з якою під підставами позову, що відповідно до ст. 31 ЦПК може змінити лише позивач, слід розуміти обставини, якими обґрунтовуються позовні вимоги, а не самі по собі посилання позивача на певну норму закону, яку суд може замінити, якщо її дія не поширюється на ці правовідносини [14, с. 191].

Такими обставинами можуть бути лише юридичні факти матеріально-правового характеру, власне на їх підставі можна зробити висновки, зокрема, щодо: виникнення підстав позбавлення батьківських прав у тих випадках, коли батьки ухиляються від виконання своїх батьківських обов'язків [16, ст. 164]; припинення договору оренди землі шляхом його розірвання [17, ст. 32] тощо.

На думку С.В. Васильєва, факти, що входять до підстав позову, як правило, поділяють на такі групи [5, с. 197-198]:

- факти, що безпосередньо створюють право, тобто ті, що свідчать про наявність у позивача спірного матеріального права, за захистом якого він звертається до суду;
- факти активної та пасивної легітимації, що вказують на зв'язок відповідно позивача та відповідача зі спірними матеріально-правовими відносинами;

- факти приводу позову, які підтверджують порушення прав позивача, що є причиною звернення до суду.

Проте, варто зазначити, що відповідно до вимог не відносяться до юридичних фактів матеріально-правового характеру обставини, що виступають доказами у справі. Оскільки з ними закон не пов'язує виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків. Окрім того, від вищезазначених фактів необхідно відмежовувати цивільно-процесуальні факти, що стверджують наявність обставин, необхідних для реалізації права на пред'явлення позову, заходів стосовно забезпечення позову, зупинення провадження у справі тощо.

Розглядаючи зміст позову, варто звернути увагу на те, що, як уже зазначалось авторами, окремою проблемою в теорії цивільного процесуального права постає питання стосовно формування єдиного підходу до розуміння складових елементів позову. На думку окремих вчених, немає необхідності виокремлювати зміст позову з елементів позову, тому що він охоплюється предметом і підставою. Проте, інші науковці обґрунтовують необхідність виділення змісту позову, оскільки в позові репрезентовано дві вимоги позивача: вимога до суду про застосування засобу захисту цивільних прав та інтересів і вимога позивача до відповідача [4, с. 218]. Автори статті дотримуються думки, що вимога позивача про присудження, визнання чи перетворення певних правовідносин, відповідно до способів захисту цивільних прав та інтересів судом, і є змістом окремого позову.

Таким чином, зміст позову слід розуміти як спосіб судового захисту, за яким позивач звертається до суду. Виокремлення цього елемента позову як вимоги позивача, зверненої до суду, на думку В.В. Комарова, має важливе практичне значення, оскільки сприяє визначенню юрисдикції суду щодо розгляду певної справи, встановленню меж її дослідження та ухваленню законного й обґрунтованого судового рішення [4, с. 218].

Висновки

Отже, сучасні дослідження нових характеристик цивільного судочинства, як вважають автори, повинні зосереджуватися, перш за все, на способах судового захисту та засобах їх реалізації в контексті цивільного процесу.

У контексті трансформаційних процесів, що відбуваються в суспільстві, процесуальні засоби та, зокрема, позов повинні забезпечувати нові якісні характеристики цивільного судочинства, оскільки вони відображують систему методів процесуальної діяльності суду та учасників цивільного процесу.

Проаналізувавши підходи до розуміння поняття «позов», ми вбачаємо доцільним виокремити основні ознаки, що обумовлюють універсалізм цієї процесуальної категорії: по-перше, позов є вимогою; по-друге, позов є вимогою про захист суб'єктивного права або законного інтересу; по-третє, оскільки захист прав і законних інтересів здійснюється судом, то позов, як вимога про захист права чи інтересу, містить у собі як процесуальну, так і матеріально-правову складову.

Значення елементів позову, як його внутрішньої структури та наповнення, полягає в тому, що кожний із елементів є необхідною та невід'ємною складовою зазначеного поняття, а в сукупності вони є базисом для індивідуалізації позову, з метою продуктивного його використання сторонами.

Таким чином, метою будь-якого позову є захист порушеного, невизнаного або оспорюваного суб'єктивного права, а предметом позовного провадження є спір про право. На нашу думку, детермінація позову як родового поняття, тобто вимоги про захист із притаманними лише їй ознаками, сприяє ефективному судовому захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

Література

1. *Гурвич М.А.* Право на иск / ред. А.Ф. Клейман, М.А. Гурвич. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1949. – 215 с.
2. Основные проблемы исковой формы защиты права / А.А. Добровольский, С.А. Иванова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 159 с.
3. *Осокина Г.Л.* Иск (теория и практика) / Г.Л. Осокина. – М. : Городец, 2000. – 192 с.
4. Позовне провадження : монографія / [В.В. Комаров та ін.] ; за ред. проф. В.В. Комарова. – Харків : Право, 2011. – 552 с.
5. *Васильєв С.В.* Цивільний процес : Навчальний посібник / С.В. Васильєв. – Харків : Одиссей, 2008. – 480 с.
6. Иск в гражданском судопроизводстве : Учебное пособие / Под ред. М.А. Вкут. – Саратов : СГАП, 1997. – 96 с.
7. Цивільний процес України : академічний курс : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2009. – 848 с.
8. *Штефан М.Й.* Цивільне процесуальне право України : Академічний курс ; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.Й. Штефан. – К. : Ін Юре, 2005. – 624 с.
9. *Ярков В.В.* Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права / В.В. Ярков. – Екатеринбург, 1992. – 523 с.
10. Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – С. 3103.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – С. 270.
12. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р., ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043
13. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
14. Цивільний процесуальний кодекс України. Станом на 22 червня 2010 р. : Науково-практичний коментар / За ред. Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 648 с.
15. Цивільний процесуальний кодекс від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-41, 42. – С. 492.
16. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – С. 135.
17. Закон України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46-47. – С. 280.